

MİRZA FETHALİ AHUNDOV’UN DOĞUNUN AYDINLAMASI VE İLERLEMESİ YOLUNDAKİ DÜŞÜNCELERİ

ADIGÜZEL, Sedat
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

M. F. Ahundov 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Azerbaycan’da modern edebiyatın kurucusu olarak kabul edilir. Türk-İslam dünyasının ilk komedi yazarı olan Ahundov, Doğu’nun aydınlanması, ilerlemesi ve gerçek anlamda Batı’yı yakalaması konusunda çok önemli çalışmalar yapmıştır. O aynı zamanda İslam dünyasının ilk alfabe reformcusudur.

Bu çalışmada M. F. Ahundov’un eserlerinde Doğu’nun aydınlanması için yer verdiği toplumsal ve siyasî görüşleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: M. F. Ahundov, Doğu, aydınlanma, reform.

* Mirza Fethali Ahundov, 1812’de Azerbaycan’ın Şeki şehrinde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta annesi ile birlikte yanına sığındığı ve ona manevî babalık yapan Ahund Elekber, Mirza Fethali’nin ilk eğitimcisi olmuştur. Mirza Fethali 1825 yılına kadar Güney Azerbaycan’da yaşamıştır. Bu zamana kadar Arapça ve Farsça ile birlikte, İslam ilimlerini öğrenmiştir. 1825 yılından sonra ailesi ile birlikte Gence’ye yerleşir. Daha sonra tekrar Şeki’ye dönen Ahundov, burada dinî tahsiline devam etmiştir. Arapçayı ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak ve dinî şerhler yapacak kadar ilerletir.

1832 yılı Mirza Fethali için yeni bir dönemin başlangıcı olur, yaşamına yön verecek, dünyaya ve dine bakışını değiştirecek olan Mirza Şefi ile tanışır. Mirza Şefi onun din ilimlerinden uzaklaşıp dünyevi ilimlere yönelmesine sebep olur. Mirza Fethali bu dönemden sonra din eğitiminden vazgeçerek Rus okuluna gitmeye karar verir fakat yaşı büyük olduğu için bu okula bir yıldan fazla devam edemez. 1834 yılında tercüman olarak Rus ordusunda göreve başlar. Bundan sonra Mirza Fethali Tiflis’ten ayrılmaz ve ömrünün sonuna kadar orada yaşar. 1834 yılında tercüman olarak başladığı resmî işinde çok önemli makamlara kadar yükselmiştir. Rusça, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini çok iyi bilen Ahundov, Çarlık Rusya’nın önemli diplomatik görüşmelerinde bizzat bulunmuştur.

Ahundov sanat yaşamına şiir yazarak başlamıştır, fakat asıl ününü Temsilat adı altında yayımladığı komedileri ve Aldanmış Kevakib adlı uzun hikâyesiyle kazanmıştır. Türk-İslam dünyasının ilk tiyatro yazarı olarak bilinen Ahundov, tiyatroyu halkı eğitmenin ve aydınlanmanın en önemli vasıtası olarak görür. 1850–1855 yılları arasında yazdığı altı komediyi Temsilat adı altında yayımlar. Bazı araştırmacılar tarafından Azerbaycan edebiyatının ilk uzun hikâyesi olan Aldanmış Kevakib de Temsilat’ın içinde yer almıştır. Temsilat 1859 yılında Tiflis’te yayımlanmıştır. Bu eser onu edebiyat alanında büyük bir üne kavuşturmuştur. Hem Doğulu hem de Batılı aydınlar için Ahundov ilklerin temsilcisi olmuştur. Doğulu aydınlar onunla yeni türleri, orijinal konu ve karakterleri görmüşler, Batılı aydınlar ise bir Doğulunun bakış açısıyla ve realist gözlemleri ile çok iyi bilmedikleri bir

ABSTRACT

M. F. Ahundov is one of the most significant names of Azerbaijan literature. He is regarded as the founder of modern literature in Azerbaijan. Ahundov, who is first comedy writer, gave very important product for enlightenment and development of the East and for obtaining the Western standards in a real sense. He is also the first alphabet reformist in Islamic world.

This study focused on M. F. Ahundov's political views represented in his Works based on the enlightenment of the East.

Key Words: M. F. Ahundov, The East, enlightenment, reform.

Mirza Fethali Ahundov 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Sadece edebiyat alanındaki çalışmaları ile değil; aynı zamanda toplumsal, siyasî ve felsefî düşünceleri ile de yaşadığı dönemin en önemli reformcu aydınlarından biri olmuştur.

Ahundov'un siyasî, felsefî ve toplumsal görüşleri sadece Azerbaycan'ı ve Azerbaycan Türklerini ilgilendiren görüşler değildir. Ahundov, realist ve maarifçi (aydınlanmacı) bir felsefe ile bütün Doğu'nun ilerlemesi ve Batı karşısında ileri doğru hareketinin başlaması için fikirler ileri süren ve o döneme kadar kimsenin ele almaya cesaret edemediği konuları büyük bir öngörü ile değerlendiren ve gerektiğinde eleştirebilen ufuk sahibi bir aydındır.

Ahundov, yaşadığı dönemde Doğu'nun Batı karşısında günden güne geride kalmaya ve ezilmeye başladığını görmüş ve iki dünya arasındaki farkın gün geçtikçe daha da açılacağını fark etmiş, bunun önüne geçebilmek

dünyayı tanıma fırsatı bulmuşlardır.

Mirza Fethali Ahundov'un siyasî, felsefî, toplumsal ve edebî görüşlerinin yer aldığı bir diğer önemli eseri 1864 yılında tamamladığı *Kemalüdevle Mektupları*'dır. Doğu'nun aydınlanması konusunda din dâhil her şeyi çok keskin bir şekilde eleştiren Ahundov, çok arzu etmesine rağmen sağlığında bu eseri yayımlatamamıştır. Azerbaycan edebiyatında ilk eleştiri örneklerini de yine Ahundov vermiştir. O sanat hakkındaki düşüncelerinde Fuzûlî'yi bile eleştirmekten çekinmez.

Azerbaycan edebiyatının bu ilk realist yazarı, aynı zamanda büyük bir reformcudur. 1857 yılında başladığı Arap alfabesinin ıslahı için ömrünün sonuna kadar çalışmıştır. Bu konudaki düşünceleri için önce İran'dan destek aramış, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmiştir. Alfabe üzerinde yapmayı düşündüğü değişiklikleri anlatmak için 1863 yılında İstanbul'a gelmiştir. Alfabe konusunda ne İran'dan ne de Osmanlı İmparatorluğu'ndan umduğu desteği bulamamıştır

Mirza Fethali Ahundov 10 Mart 1878 yılında Tiflis'te ölmüştür. Temsilat 1859 yılında sağlığında yayımlanmıştır. Diğer eserleri hem Sovyetler Birliği'nde hem de başka birçok ülkede neşredilmiştir. (Akpinar, 1980: 24-44; Akpinar, 1994: 50-55; Memmedzade, 1987: 3-10; Memmedov, 1982: 5-18; Memmedov, 1987: 5-33; Muhtaroglu, 1993: 213-216; Vurgun vd., 1960: 185-194)

için kendi düşünce dünyasında çeşitli fikirler üretmiştir. Bu nedenle birçok araştırmacı tarafından Doğu'nun ilk reformist aydını olarak kabul edilmektedir.

Bu dönemde doğunun geri kalmışlığının nedenleri Osmanlı'da, İran'da ve Çarlık Rusya'nın bünyesinde bulunan Kafkas Türkleri arasında nedenleri ile birlikte araştırılmaya ve sorgulanmaya başlanmıştır. Birçok düşünür kendi içinde farklı nedenler ortaya koyuyordu. Azerbaycan'ın ilk realist, materyalist ve din konusundaki yaklaşımları dikkate alınarak ilk ateist aydını olarak kabul edilen Ahundov ise en temel noktada geri kalmışlığa toplumsal açıdan yaklaşan bir aydıydı. Çünkü o bir maarifçiydi. Ahundov hakkında önemli araştırmalar yapan Nadir Memmedov maarifçi fikir anlayışını şöyle tanımlamaktadır: *“Maarifçiler bütünlükle feodal mutlakiyet usul idaresine karşı çıkan, onu temelinden sarsmayı ve yok etmeyi amaçlayan ve ülkenin yeni istikamette gelişmesine hizmet eden ideolojik bir harekettir.* (Nadir Memmedov, 1978: 58) Bu anlayış temel olarak insanın şekillenmesini esas almıştır. Toplum iyi olursa insan da iyi olur. Bu ideali Ahundov'un bütün eserlerinde özellikle komedilerinde ve *Aldanmış Kevakib* adlı uzun hikâyesinde açıkça görmekteyiz. Mirza Fethali Ahundov'un materyalist dünya görüşüne sahip olmasının ve maarifçiler fikir akımı içerisinde yer almasının temelinde onun yaşadığı dönemin fikrî ve siyasî yapısının doğrudan bağlantısı vardır. Rusya'nın, Kafkasya'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmasıyla birlikte bölge halkını eğitmek için açtığı okullarda yetişen insanların hayata bakışları daha gerçekçi olmaya başlamıştır. (Göçerli, 1999: 3-10)

Azerbaycan edebiyatının ilk realist şairi ve yazarı olan M. F. Ahundov, toplumun aksayan yönlerini, bütün gerçekleri ile ortaya koyarak, bireyleri eleştirmek yerine zümreleri, topluma zarar veren grupları, ülkeyi yanlış yöneten idarecileri eleştirerek iyi toplum iyi insan idealine ulaşmayı amaçlamıştır. Yazarın bu felsefesinin bütün Doğu'da özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da etkili olduğunu söyleyebiliriz. Doğulu aydınlar için bu düşünceler yeni bir ufuk, Batılı aydınlar için ise (Rus ve Avrupalı) Doğu'yu bütün gerçekliği ile tanıma fırsatı doğurmuştur. Çünkü bir Doğulu kendi gerçeklerini, kendi değerleri ve izlenimleri doğrultusunda aktarmaktadır. Bu nedenle Ahundov, hem düşünceleri hem de eserleri bakımından sadece Azerbaycan için değil, bütün Doğu için önemli bir fikir adamıdır. Bunlar dikkate alındığında onun Doğu'nun gelişmesi için çalışan önemli bir ideolog olduğu söylenebilir. *“Zamanımızın*

büyük fikir adamları, fikir kahramanları ve dâhi söz ustaları seviyesine yükselen M. F. Ahundov'un bedii yaratıcılığı ve toplumsal, siyasî, felsefî görüşleri Azerbaycan medeniyeti tarihinde yeni bir aşama teşkil eder. Yeni mücadeleci, realist edebiyatın ve materyalist dünya görüşünün en büyük temsilcisi olan M.F. Ahundov kendinden sonraki edebî gelişime, yükselen fikir akımlarına çok kuvvetli müspet tesir göstermiştir.” (Vurgun vd., 1960: 290) Azerbaycan'da N. Vezirov, E. Hagverdiyev, C. Memmedguluzade ve C. Cabbarlı gibi çok önemli fikir adamları kendilerini Ahundov'un takipçileri olarak görürler. Bu durum Ahundov'un edebî ve fikrî yaşamdaki etkisinden kaynaklanmaktadır.

Ahundov'un yazarlığı, fikir adamlığından biraz daha ön plana çıkmaktadır. Yazar, modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan'da 19. yüzyıl onun adı ile anılmaktadır. *“Azerbaycan edebiyat tarihinde 19. asır geniş manada M. F. Ahundov asrı olarak adlandırılabilir.”* (Vurgun vd., 1960: 185)

Ahundov, edebiyatın birçok türünde Azerbaycan edebiyatına güzel eserler kazandırmıştır. Sanat yaşamına şiirle başlamasına rağmen en güzel eserlerini komedi ve hikâye türünde yazmıştır. Ahundov'un yazdığı şiirlerin çok azı tam metin olarak elde edilebilmiştir. İlk şiiri şikâyetname şeklinde yazdığı *Zamaneden Şikâyet* adlı eseridir. Ahundov'un basılı ilk şiiri ise ünlü Rus şairi Puşkin'in ölümü üzerine yazdığı *Şark Poeması* adlı şiiridir. Bu şiir onun en güzel eserlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Genç yaşlarından itibaren yakından takip ettiği Rus edebiyatı Ahundov'un edebî kişiliğinin olgunlaşmasında önemli rol oynamıştır. Ahundov eserlerini Türkçe, Farsça ve Rusça olarak yazmıştır. Eserlerinde kullandığı Türkçe konuşma ağzına yakın, sade bir Türkçedir ve Türkçenin bütün incelikleri onun eserlerinin dikkat çekici özelliklerinde biridir.

“Gece etdim uygumu gözümden kenar,

Sordum:

‘Ey sir çeşmesi-üreyim, ne var?’

Neden ötmez bağçanın şeyda bülbülü

Neden gılmaz nitginin tutisi göftar?

Şe’r yolun, söz yolun yoxsa kesilmiş

Hanı xeyal gasidin, o yüngül çapar

...” (Memmedov, 1987: 238)

Şark Poeması'ndan aldığımız bu dizeler onun 19. yüzyıldaki Türkçesinin bugünkü Azerbaycan Türkçesinden çok da farklı olmadığını göstermektedir.

Başta komedileri olmak üzere bütün eserlerinde Azerbaycan Türklerinin yaşamı geniş bir şekilde yer almıştır. Konulara realist bir bakış açısıyla yaklaşıldığı için, iyi veya kötü bütün gerçekler ortaya konulmuştur. Ahundov'un komedilerinin dili de şiirlerinde olduğu gibi konuşma diline yakın bir Azeri Türkçesi'dir.

Yazarın realist ve maarifçi bir üslupla komedilerinde ele aldığı konular sadece Azerbaycan Türklerinin değil bütün Doğu'nun ortak problemi olan meselelerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi toplumu ön plana çıkaran bir düşünce yapısına sahip olan Ahundov, eserlerinde bireysel problemlere değil toplumsal konulara yönelmiş ve genel konuları dikkatlere sunmuştur. O dönemin toplum yapısında var olan bozukluklar bütün Doğu için ortaktır. Kötü yöneticiler, halkı aldatarak zengin olmaya çalışan tüccarlar, zanaatkârlar, insanların dinî duygularını sömüren mollalar, cahillik, kadının toplum içindeki konumu, batıl inançlar, ekonomik zayıflık vb. konular Ahundov'un eserlerinde o dönemin toplumsal sorunları olarak karşımıza çıkmaktadır. *"M. F. Ahundov'un Komedilerinin önemi bir de şudur ki, yazar bu eserlerde edebiyatımızda realist sanatın temelini atmıştır."* (Memmedov,1975: 3)

Ahundov komedilerinde yaşadığı dönemin en büyük problemleri olan zulme, gericiliğe, zorba sistemlere ve yönetimlere, dinî baskılara ve cahilliğe karşı âdeta savaş açmış ve o zamana kadar süregelen düzeni ve bu düzenin adamlarını komik duruma düşürmüştür. *"M. F. Ahundov'un komedilerinde esas tabaka ve zümrelerinin, feodal hâkimlerin, beylerin, tacirlerin, ruhanilerin, devlet ve mahkeme memurlarının, köylülerin, muhtelif zümrelere mensup olan kadınların maişeti, hayat tarzı, istek ve arzuları, dert ve elemeleri, psikolojik, sosyal hususiyetleri, içtimai alakaları, toplumdaki yeri doğru yansıtılmıştır."* (Memmedov, 1982: 11) Nadir Memmedov'un bu tanımından da anlaşılacağı gibi Ahundov, bütün Azerbaycan halkının yaşamını kapsayan, dönemin sorunlarını en geniş şekilde değerlendiren bir yazardır. Mirza Fethali Ahundov için tiyatro modernleşmenin en önemli işaretlerinden biridir. Halkı eğitmek gibi büyük bir ideali taşıyan yazar, tiyatroyu da bu idealinin en büyük vasıtası haline getirmiştir. Yaşar Karayev ise Mirza Fethali Ahundov'u 'Asya'nın uyanması' idealinin öncüsü olarak kabul eder. *"Kendisinin çok yönlü ve olağanüstü yeteneğini, zorbalığın hem Doğulu hem de Batılı örnekleri aleyhine, dinî yobazlığa ve dünyevî, siyasî mutlakiyete (totaliter rejime), sultana, çara, şaha ve din adamlarına karşı çevirir: 'Asya'nın uyanması' idealinin öncüsü olan, ilk defa Doğu'yu ayağa kaldırmayı kendisine*

maksat edinen eğitimci, inkılâpçı demokratın, bedî-felsefî mirasının çağdaşlığı, Afrika'da Yakın ve Orta Doğu'da genişleyen millî ve medenî-inkılâpçı hareketlerdeki ilk etken, birinci dalga olma rolü, bugün özellikle dikkati çekmektedir." (Karayev, 1999: 177) *Temsilat* adı altında neşrettiği komedilerinde genel olarak ele alınan konular şöyledir:

Yazarın *Temsilat*'ta yer alan ilk komedisi *Hekayet-i Molla İbrahimhelil Kimyager*'de kısa yoldan zengin olmaya çalışan Nuhulular'ın ve bakırı gümüşe dönüştürdüğü iddiasıyla insanları dolandıran İbrahimhelil'in hikâyesi anlatılmıştır. Bu komedi konu bakımından tamamen toplumsal içerikli bir eserdir. İnsanların dürüstlükten vazgeçerek ve kendi sanatlarını bir köşeye bırakarak kısa yoldan zengin olma hevesleri eleştirilir. Eserde tüccar, toprak ağası, kuyumcu, berber, molla gibi üst düzey bir zümreye mensup insanların eleştirisi vardır. Bu insanlar İbrahimhelil'den ucuz gümüş almaya giderken ellerindeki paralarını da kaybederler.

Komedinin birinci perdesinde şair Nuri'nin söyledikleri o yılların toplum yapısı için oldukça önemli bir eleştiridir. Hacı Nuri, meclisteki herkesi altın kıymetinde olan sanatlarını ve işlerini bırakıp sahtekârlık peşinde olmalarını eleştirir: "*O sebeple ki, herkesin sanatı kendisine iksirdir ve mutluluk kaynağıdır. İnsanın kimyagerin peşine düşmesine sebep yoktur...*" (Memmedov, 1987: 39)

Ahundov'un ikinci komedisi *Hekayet-i Mösyö Jordan Hekimi Nebatat ve Derviş Metseli Şah Cadukini Meşhur* da ise iki önemli konu ana tema olarak işlenmiştir. Bunlardan ilki yabancı dil bilmenin önemi diğeri ise cahilliktir (batıl inançlar). Komedinin kahramanı olan Şahbaz Bey kendisine daha iyi bir gelecek sağlamak için Paris'e gitmek istemektedir; fakat Şahbaz Beyin nişanlısı Şerefnisa Hanım onun Paris'in açık saçık giyinen ve erkeklerle rahatça konuşan güzel kızlarının hevesiyle Paris'e gitmek istediğini düşünür ve buna karşı çıkar. Onun Paris'e gitmesini engellemek için annesiyle birlikte büyücü Metseli Şah'tan yardım isterler. Metseli Şah büyücülük yaparak özellikle kadınları aldatan ve onlar üzerinden para kazanarak zengin olan biridir. Şahbaz Beyin Paris'e gitmesini engellemenin karşılığı olarak Şerefnisa'nın düğün için biriktirdiği bütün altınları alır. Metseli Şah göz boyayıcı birtakım hareketler yaparak Paris'i yıktığını ve Şahbaz Beyin oraya gidemeyeceğini söyler. Bu olaydan hemen sonra Paris'in yıkıldığı haberi gelir ve Şahbaz Beyi Paris'e götürecek olan Mösyö Jordan apar topar Paris'e gitmek zorunda kalır. Bu, Ahundov'un keskin zekasının bir ürünüdür. Bünyesinde birçok farklı milleti barındıran Çarlık Rusya'sında Fransız İhtilali'nden bahsetmek onunla ilgili bilgiler vermek

yasaklanmıştır. Ahundov, Fransız İhtilali ile Metseli Şah'ın büyücülüğünü bir araya getirerek bu sansürden adeta sıyrılmayı başarmıştır. Aynı zamanda çok keskin eleştiriye uğrayan iki önemli konu daha vardır: bunlardan biri toplumun sağalmaz yarası olarak bugün de karşımızda duran büyücülük; ikincisi ise kadınların cahilliğidir. Şehrebanı ve Şerefnisa Ahundov'un ilk kadın karakterleridir. Şahbaz Beyin Paris'e gitmesini engellemek için büyücünün bütün yalanlarına inanırlar ve aynı zamanda bütün paralarını da ona kaptırırlar. Bu konular o dönem için toplumun en büyük problemleri olarak görülür ve halka yapılacak en büyük iyilik onu bu batıl inançlardan kurtarmak, kadının toplumdaki uzaklaşarak cahil kalmasına neden olan şartları ortadan kaldırmaktır. Ahundov komedilerinde bu konunun önemi üzerinde sıklıkla durmuştur. Bu nedenle tiyatro Ahundov için bir edebî tür olmaktan ziyade maarifçi düşüncelerini yaydığı bir alan olmuştur. “*M. Cefer her şeyden evvel Mirze Feteli Ahundov'un dram türüne önem vermesinin sebeplerini araştırırken onun yalnız edebî saha ile sınırlanmadığını, daha önemli toplumsal meseleler ve yüksek emellere bağlı olduğunu ileri sürer ve iddialarını inandırıcı örneklerle sağlamlaştırır...*” (Memmedzade, 1971: 49)

Hekayet-i Hırs Guldurban adlı komedide Perzad ve Bayram adlı gençlerin aşkları komedinin konusunun temelini oluşturmuştur. Ana konu aşk olmasına rağmen toplum içerisinde gittikçe keskinleşmeye başlayan sınıf bilincinin ve özellikle zengin zümrenin çok ciddi bir şekilde eleştirildiği ve hicvedildiği bir eserdir. *Sergüzeşt-i Hani Lengeran*'da ise yönetici sınıfın hileleri, yönetimlerini ve makamlarını korumak için düşükleri komik durumlar konu olarak işlenmiştir.

Sergüzeşt-i Merd-i Hasis veya *Hacı Gara*, Azerbaycan edebiyatının en güzel komedi eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Samet Vurgun, Mirza İbrahimov ve Arif Dadaşzade'nin birlikte hazırladıkları Azerbaycan edebiyat tarihinde, Hacı Gara komedisi Azerbaycan edebiyatının şaheseri olarak gösterilmektedir. (Vurgun vd.: 227) Hacı Gara komedisinde zengin fakir ayrımı toplumsal bir düşünüşle kaleme alınmıştır. Hacı Gara'nın tek derdi her ne şekilde olursa olsun zenginliğini artırmaktır. Haydar Bey ise çalışmak yerine sevdiği kıza kavuşabilmek için kaçakçılık yapar. Bu durum Haydar Beyi çok olumsuz bir karakter olarak karşımıza çıkan Hacı Gara ile aynı seviyeye düşürmektedir. Bu komedide çok önemli toplumsal mesajlar vardır

Müräfiye Vekillerinin Heyeti adlı komedide ise Azerbaycan Türklerinin aile yaşamı içerisinde kadının konumu, o dönem için çok yeni olarak kabul

edilebilecek bir yaklaşımla ele alınmıştır. Kadın iradesi ve özgürlüğü komedide ana tema olarak işlenmiştir. Eserin en önemli özelliği komedinin başkişisi olan Sekine'nin özgürlüğünü ve aşkını korumak için verdiği mücadeledir. “*Müräfe vekilleri komediden daha çok drama yakındır. Sekine Hanımın eski adetlere, eski ahlaka, toplumdaki haksızlıklara, yaramaz adamlara karşı çıkışlarından ‘kan kokusu’ gelir.*” (Vurgun vd.: 240) Yazar bütün eserlerinde yaşadığı dönem açısından çok orijinal konuları ele almış ve oldukça başarılı eserler vermiştir. O asla klasik Şark edebiyatı konularına meyletmemiştir. Ahundov'un eserlerinde hem karakterler hem de konular orijinaldir. *Hekayet-i Mösyö Jordan Hekimi Nebatat ve Derviş Metseli Şah Cadukini Meşhur* komedisinde Şahbaz Beyle Şerefnisa arasındaki aşk işlenirken her zaman mantığın özellikle de Şahbaz Bey'in mantığının aşkının önünde yer aldığı görülmektedir. Şahbaz Bey Mecnun gibi deli olup çöllere düşmez, Ferhat gibi dağları delmez, bu durum o dönem için konu bakımından yeni olarak değerlendirebilecek bir durumdur. (Vurgun vd., 1960: 111) *Müräfe Vekillerinin Heyeti* komedisinin kahramanı olan Sekin Hanım'ın hikâyesinin de hem konu hem de karakterler bakımından orijinalliği dikkati çekmektedir.

Mirza Fethali Ahundov'un, Şah Abbas döneminde yaşanan olayları anlattığı *Aldanmış Kevakib* adlı hikâyesi 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ilk hikâye örneği olarak kabul edilir. 1856 yılında kaleme alınan bu eser adeta bir sistem ve yönetim eleştirisidir. *Aldanmış Kevakib*'in konusunu Şah Abbas'ın hükümdarlığının yedinci yılında meydana gelen olaylar oluşturur.

Aldanmış Kevakib İki farklı yönetim biçiminin karşılaştırıldığı bir hikâyedir. Eserde Şah Abbas ve Yusuf Sarraç'ın padişahlıkları ve bu iki padişahın farklı yönetim biçimleri mukayese edilir. Şah Abbas'ın müneccimbaşı, Merih ve Akrep yıldızlarının karşı karşıya geleceklerini bunun İran şahı için büyük bir felakete sebep olacağını söyler. Şahı bu durumdan kurtarmak için çare ararlar ve yıldızların karşıya karşıya gelecekleri dönemde tahta cezalandırılmayı hak etmiş bir başkasını oturtmaya karar verirler.

Şah Abbas devrinde saray hazinesi halktan zorla toplanan ağır vergilerle doldurulmuştur. İran ordusu, Osmanlı ordusu ile savaşmak yerine onun hücumlarını engellemek için yolları ve köprüleri yıkmış, Osmanlı ordusunun yolu üzerindeki ekili alanları yakmıştır. İnsanlar zorla mezhep değiştirmeye zorlanmaktadırlar. Halk yoksulluk ve sefalet içinde yaşamaktadır.

Müneccimbaşının önerisiyle Şah Abbas yerine tahta oturtulan Yusuf Sarraç ise saray ehlinin nazarında suçlu biridir ve ölümü hak etmiştir. Çünkü o kurulu düzene karşı çıkan, insanların din ve devlet adına sömürülmelerini istemeyen biridir. Vergilerden, halktan zorla para toplayan din adamlarından şikâyetçidir. Halkı ilgilendiren meseleler hakkındaki görüşlerini hiç kimseden çekinmeden söylemektedir.

Yusuf Sarraç tahta oturduğunda ilk iş olarak hiç kimsenin suçsuz yere cezalandılmamasını emreder. Daha önceki dönemde yıkılmış olan yolları ve köprüleri yaptırır. Vergileri halkın ödeyebileceği bir seviyeye indirir. Halktan topladığını yine onlar için harcar. Halkın din adamları tarafından sömürülmelerini engeller. Ülkede rüşveti yasaklar. Yusuf Sarraç adil ve cömert bir padişah olur. İran en mutlu günlerini onun kısa süren padişahlık döneminde yaşar.

İran halkı Yusuf Sarraç'ın bu yaptıklarını önce sevinçle karşılar; daha sonra ise onun bu işleri korkaklığından ve beceriksizliğinden dolayı yaptığını düşünürler. Halk sürekli olarak baskı altında yönetildiği için yapılanların doğruluğunu anlamamış ve Yusuf Sarraç'a gerekli desteği vermemiştir. Şayet gerekli desteği vermiş olsalardı Şah Abbas yönetiminden ve onun temsil ettiği despotizmden sonsuza dek kurtulmuş olacaktı.

Aldanmış Kevakib toplumsal yönü bakımından önemli eserdir. Bir yönetim eleştirisi olan eserde eleştiriyi iki yönlü değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. İlk eleştiri o dönem için mevcut sisteme ve idare şekline karşı yapılmış olandır. İkinci eleştiri ise halka yapılmıştır. Ahundov'un arzuladığı yönetim şekli halkın yönetimde kendi iradesini kullanabilmesidir. Bu anlamda Yusuf Sarraç bir semboldür. Halk kendi içinden çıkmış birinin yönetiminde o güne kadar hiç görmediği bir rahatlık görmüş ve huzur bulmuştur. Eserde halka yönelik yapılan en büyük eleştiri Yusuf Sarraç'a sahip çıkmamalarıdır. Halk sürekli baskı altında kalmaya alışmıştır ve bundan kurtulmak için bir çaba sarf etmemektedir.

Diğer eleştiri ise Şah Abbas ve onun çevresindekilere karşı yapılmıştır. Şah Abbas da tıpkı Yusuf Sarraç gibi bir semboldür. Ahundov hikâyesine kahraman olarak Şah Abbas'ı zaman olarak onun dönemini ve mekân olarak da İran'ı seçmesinin tek nedeni Rus çarının katı sansüründen kurtulmak içindir. Bu nedenle Şah Abbas bütün despot yönetimlerin sembolü olarak hikâyede yerini almıştır. *Aldanmış Kevakib*'in yazıldığı devre Çarlık Rusya'sında I. Nikolay'ın Rusya'da aşırı derece katı askeri disiplin uyguladığı yıllardır. Bu yıllar yönetici ve yönetilen ayrımının iyice belirginleştiği, toplumdaki sınıf bilincinin artmaya başladığı bir dönemdir.

Bilindiği gibi Çarlık Rusya herkesi kontrol altında tutmayı amaçlayan polis devlet anlayışı ile yönetilen bir ülkedir. Bu nedenle çok katı bir sansür anlayışı hâkimdir. Köylü ve aristokrat ayırımının da bu dönemde iyice belirginleştiği görülmektedir. Dış politika da sürekli yayılcı bir politika izlenmiştir. “Ayrıca ona göre en küçük sosyal birim olan aileden ulusa kadar olan herkes ve her şeyin yeri ‘tanrı-Çar’ ve diğerleri şeklinde özetlenebilecek hiyerarşik bir sosyal düzene ve otokratik bir sisteme göre belirlenmeli idi.” (Christine D. Worobec, Peasant Russia, Family and Community in the past-Emancipation Period, New Jersey, Princeton University Pres, 1991, s. 175), (Kezban Acar, 2004: 184)

Aldanmış Kevakib hikâyesinde yönetimle ilgili düşünceler Ahundov’un yaşadığı dönem ve ilişkide olduğu ülkeler açısından oldukça önemli ve aydınlanmacı fikirlerdir. Çarlık Rusya, İran ve Osmanlı o dönemde Doğu’nun üç önemli ülkesi padişahlıkla yönetilmektedir. Halkın yönetime katılması fikri bu dönemde tartışılan ve Ahundov gibi aydınlar tarafından Doğu’nun Batı karşısındaki ileri hareketine sebep olabilecek en önemli yenilik faaliyeti olarak görülmektedir.

Yazarın *Kemalüddeve Mektupları* adlı eserinde de bu konudaki fikirlerinin açık bir şekilde ifade edildiğini görmekteyiz. *Kemalüddeve Mektupları*, Hintşehzadesi Kemalüddeve ile İranşehzadesi Celalüddeve’nin karşılıklı mektuplarından oluşan bir eserdir. Kemalüddeve Avrupa’yı ve Amerika’yı gezip gördükten sonra dostu Celalüddeve’nin daveti üzerine İran’a gelir.

Bu eserde İran âdeta tüm Doğu’nun sembolü olarak kullanılmaktadır. Kemalüddeve İran’a geldiğine pişman olur. Çünkü İran’ın hâli perişandır. Kemalüddeve ilk mektubunda İran’ın eski şatafatlı günlerini anlatır. O zamanlar İran adaletle yönetilen ve efsanevi kahramanların yaşadığı bir yerdir. Halktan toplanan vergiler halk için harcanmaktadır. Hiç kimse suçsuz yere cezalandırılarak öldürülmez, her şeyin bir kanunu, bir nizamı vardır. Her tarafta devlet tarafından yaptırılmış hastaneler vardır. Yoksullar devletin koruması altındadır. Padişahların çevresinde akıllı adamlar vardır. Halk ve yöneticiler bir sınıf ayrımı içerisinde değillerdir. Padişahlar halkı dinleyen ve onların fikirlerine değer veren kişilerdir. Suçlu olanlar statüsüne bakılmaksızın mutlaka cezalandırılır, iyi işler yapanlar ise mutlaka ödüllendirilirler. Kemalüddeve mektubunda eski İran’a ait birçok özelliği sıraladıktan sonra, İran’ın eski güzelliğinin kaybetmesine neden olarak Müslüman Arapların İran’ı işgal etmelerini gösterir. Mektubun daha sonraki bölümünde ise İran’ın Ahundov’un yaşadığı dönemdeki

hâli anlatılır. Bu mektuplarda Ahundov'un İran'ı örnek göstererek aslında Doğu'daki birçok duruma aşırı tepkili olduğu dikkatimizi çekmektedir. Toplumdaki her şeyi eleştiren bir Ahundov'la karşılaşırız. Bu eleştirilerde haklı olduğu birçok nokta vardır ve insanların aydınlanması yönünde değerli fikirler ileri sürer, fakat din ve insana bakış noktasında aşırıya varan fikirlerine de rastlanmaktadır.

Kemalüddeve Mektupları 'nda halk kötü yönetildiği için iyi özelliklerini kaybetmiştir. Adalet, cömertlik, vefa, kahramanlık, büyüklük, kadirşinaslık yerini alçaklığa, ihanete, cahilliğe ve korkaklığa bırakmıştır. Bu düşünceler halka karşı aşırı küçümseyici fikirlerdir.

Kemalüddeve Mektupları 'nda yöneticiler de çok ciddi eleştiriye uğrarlar. Halkı iyi yönetmek, iyi padişahlık, bolluk ve lüks içinde yaşamak değildir. Ahundov'un dine ve dinî düşüncelere yaklaşımı hep olumsuz olmuştur. O genel anlamda Doğu'nun geri kalmışlığının en büyük nedeni olarak İslam dinini görmüştür. Hedef olarak kendine İslam'ı seçmişse de genel anlamda bütün dinlere ve dinî düşüncelere karşı olduğu eserlerinin geneline bakıldığında anlaşılmalıdır. Ahundov, yaşadığı dönemde dinle ilgili düşüncelerinden dolayı çok fazla tepki almıştır. Bu nedenle *Kemalüddeve Mektupları* 'nı gizli bir şekilde ve güvendiği insanlar aracılığı ile yaymaya çalıştığı görülmektedir. “*Ey Celallüddöve, bu sözlerden sen de sanma ki, ben başka din ve mezhebi İslam dininden üstün tutuyorum. İş ona kalsa İslam dini başka dinlerden iyi ve benim için makbuldür. Bu kadar var ki, ben bütün dinleri boş ve efsane hesap ediyorum.*” (Memmedzade, 1985: 57) *Aldanmış Kevakib* hikâyesinde olduğu gibi *Kemalüddeve Mektupları* 'nda da mekân olarak İran seçilmiştir. Yazarın eserlerine İran'ı mekân olarak seçmesinin iki önemli nedeni vardır: Bunlardan ilki ve en önemlisi Çarlık Rusyası'nın katı sansüründen kurtulmak diğeri ise oradaki yaşamı daha iyi bilmesidir.

– Ahundov *Kemalüddeve Mektupları* 'nda geri kalmışlığın nedenlerini şöyle sıralar:

– Bu dönemde Doğu'nun sanat anlayışı abartıdan ve taklitten öteye geçememektedir. Konusu olmayan kafiyeli sözleri art arda dizmek sanat değildir. Ahundov'a göre şiirde hem konu güzelliği hem de şekil güzelliği bir arada olmalıdır. Bu düşünceler doğrultusunda Fuzûlî'yi bile eleştirmekten çekinmez.

– Kitapçılık da her gün biraz daha Avrupa'nın gerisinde kalmaktadır. Avrupa'da kitaplar dayanıklı, ucuz ve kolay yapılmakta, İran'da yapılanlar ise pahalı, dayanıksız ve zordur. İran'da kitapçılığın gelişimini halkın gelişimi

ve aydınlanması için önemli etkenlerden biri olarak değerlendirir.

– Şehircilik ve halkın yaşamını kolaylaştıran unsurlar da Avrupa’yla kıyaslanır. Avrupa’da her tarafa demiryolu döşenmeye başlandığı halde İran’da yollar düzgün değildir.

– Cahillik, batıl inançlar, Ahundov’un sürekli olarak hem komedilerinde hem de *Kemalüddeve Mektupları*’nda eleştiri hedefi olmuştur. Ahundov, bunlardan kurtuluşu halkın kurtuluşu olarak görür. Bu konuda da din adamlarını suçlar, onlar halkı bu kötü düşüncelerden kurtaracaklarına, bu düşünceleri kendilerinde bir kazanç kapısı haline getirmişlerdir. Din adamlarına verilen paralarla okullar ve hastaneler açılmalıdır.

– Teknolojik açıdan yeni olan her şeyin insanlara faydası doğrultusunda mutlaka kullanılması gerektiğini savunmuştur. Saati gavur icadı diyerek kullanmayanlar, gavurların icat ettiği gözlüğü kullanmaktan çekinmektedirler. İnsana fayda noktasında teknolojinin doğru kullanımının önemi üzerinde durmaktadır.

– *Kemalüddeve Mektupları*’nda İranlıların temizlik konusundaki tutumları da eleştirilir. Hamamlarda insanlar suyun kirli olduğunu gördükleri halde, hamamcının sözüne inanarak suyu temiz farz edip yıkanmalarını her konuda olduğu gibi temizlik konusunda da geri kalmışlığın göstergesi olarak değerlendirir.

– İran’da zenginlerle fakirler arasında gelir farkı gittikçe açılmaktadır. Hiçbir kanuna kurala bağlanmamış ağır vergiler yoksul halkı iyice yoksullaştırmaktadır. Toplanan vergiler devletin hazinesi yerine güç sahiplerinin ceplerine girmektedir. Ahundov, *Aldanmış Kevakib* adlı hikâyesinde de bu konuyu ele almış ve vergi işinin mutlaka bir düzene bağlanarak halkın toplanan verginin yine halk için harcanması gerektiğini savunmuştur.

– Çalışan insanların emeklerinin karşılığı olan ücretler vaktinde ve eksiksiz olarak ödenmelidir. Avrupa’nın ilerleme yolunda yaptığı en önemli iş, emek hırsızlığını önlemek olmuştur.

– Sokaklar dilencilerle doludur, halk gittikçe fakirleşmiş her tarafta halkı madden ve manen sömüren seyitler ortaya çıkmıştır. Bu tip insanlar halkın kendilerine olan rağbetlerinin sürmesi ve insanları maddi açıdan sömürmeye devam edebilmek için aydınlanmanın önünde en büyük engel olarak durmaktadırlar.

– Avrupa’da hayvanları bile dövmek yasak edilmişken, İran’da padişahın

fermanı ile rütbeli adamlar falakaya çekilmektedir. Daha sonra o adamlar vezir olarak atanmaktadır. Bu durum kişiliksiz, kendine güveni olmayan insanların iş başına geçmesine neden olmaktadır. Eğitimde de dayak devam etmektedir ve dayak çocukların yalancı ve korkak olmalarına sebep olmaktadır. Ahundov Doğu'nun eğitim anlayışını şöyle özetler: “*Şaşılacak olan şudur ki, her bir çocuğun anlayışsız babası çocuğunu talim ve terbiye için hocanın yanına götürdüğünde çocuğunun yanında dediği ilk söz budur: ‘Molla oğlumu sana havale ediyorum. Eti senin kemiği benim. Ona iyi terbiye ver!’*”

– *Cahil molla cevap verir: ‘Emin ol çubuk ve falaka onun gözünün önünde olacak.’* (Memmedzade, 1985: 64)

– Ahundov’un yaşadığı dönemde şikâyetçi olduğu bir diğer önemli husus devlet ve mahkeme işlerinde tutulan kayıtların sağlam olmamasıdır. Mahkemelerde verilen kararlar tekrar veya daha sonra ele alınmak istese böyle bir şey mümkün olmayacaktır.

– *Kemalüddeve Mektupları*’nda toplumdaki sınıf bilincinin daha keskin bir ayrıma gittiğini gören Ahundov, İran’da yönetenler ve yönetilenler arasındaki ayrımın gittikçe artmasının ve yönetici sınıfın kendini halktan üstün gören tavırlarının toplumsal yapıya verdiği zararın farkındadır. Yazar eserlerinin birçoğunda toplumsal sınıf ayrımına ve ayrımın zararlarına değinir. “*Halk bir hayal edemiyor ki, bunlar ne için bu üstünlüğe şamil olsunlar? Bunlar bizim can ve malımıza himayeci olmuşlar mı? Yok! Bunlar bizim sınırlarımızı –bir ucu Zabilistan, bir ucu Medain- düşmanlardan koruyorlar mı? Yok! Bunlar bizim esirlerimizi Türkmenden kurtardılar mı? Yok!.. Peki bunların vücudu neye lazımdır.*” (Memmedzade, 1985: 69)

– Kemalüddeve’nin birinci mektubunda yönetimle ilgili dikkat çeken bir diğer husus da yöneticilerin (padişahın) politika ilminden habersiz oluşudur. İran’da ahiret ilimleri dışındaki ilimlerin lüzumsuz olduğuna inanıldığı için insanlar politika gibi modern ilimleri öğrenmekten uzak durmuşlardır.

– Kemalüddeve’nin ikinci mektubunda ise yine İran mekân olarak kullanılmış, fakat geri kalmışlık ve nedenleri hususunda, bütün Doğu, içinde bulunduğu duruma göre değerlendirilmiştir. Bu mektupta İslam dininin Doğu üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Ahundov gençliğinde iyi bir dinî eğitim almış olmasına rağmen, daha sonra din konusundaki fikirleri önemli ölçüde değişmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Ahundov üzerinde yapılan birçok araştırmada onun din hakkındaki düşünceleri diğer

fikirlerinin önüne çıkarılmış ve bu konu ideolojik bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.

– İkinci mektupta İran’ın geri kalmışlığının en önemli nedeni olarak alfabe gösterilir. Arap Alfabesinin okuma yazmayı zorlaştırdığı bu nedenle de ilmin ilerlemediği üzerinde durulmaktadır.

– İkinci mektupta İslam dininin kurallarına, İslam ceza hukukuna, batıl inançlara, hurafelere, cin, peri ve melek gibi inanışlara karşı fikirlerini açıkça ifade etmekten çekinmez. Din âlimlerinin çok ciddi bir terbiye ve ilme ihtiyaç duyduklarını, halkın arasındaki mezhep ayrılıkları ortadan kaldırılmadan halkı terbiye etmenin ve alfabeyi değiştirmenin de ilerleme yolunda hiçbir önemi olmayacağını iddia eder. Halk iyi eğitildiği, hurafelerden ve batıl inançlardan kurtulduğu zaman hak ettiği iyi yönetim biçimine de mutlaka kavuşacaktır. Yönetime halkın mutlaka katılması ve her şeyin mutlaka belli kanunlara ve nizama oturtulması gerektiği düşüncesini sık sık ifade eder. Ona göre saltanat meşruti bir yönetim biçimine dönüşmelidir.

– Bu mektupta dinle ilgili birçok düşünce ve kural yazar tarafından sorgulanmaktadır. Ahundov, kendi ifadesi ile Allah’a inanmaz ve dinle ilgili her şeyi bir efsaneden ibaret kabul eder. Fakat halkın ateist olmasını da istememektedir. Onun için en büyük ideal halkın cahilliği yenerek ilerleme yolunda kat edeceği mesafedir.

– Kemalüddeve’nin üçüncü mektubunda da temel mevzu Doğu’nun geri kalmışlığı ve ilerlemesi için yapması gerekenler üzerine kurulmuştur. Toplumun ilerlemesi önünde engel olarak duran bütün sebepler ortadan kaldırılmalı ve ilerleme hareketi mutlaka başlatılmalıdır.

– Celalüddeve’nin Kemalüddeve’ye yazdığı mektupta ise onun din ve İran hakkındaki düşünceleri çürütölmeye çalışılır. Celalüddeve’ye göre gerçek cahillik İslamiyet’le birlikte yok olmuştur. İran’ı yönetenler despot olsalar da İranlılardır. Hindistan gibi başka milletlerin esareti altında değillerdir. *“Bizim padişahımız despot ise de Allah’a şükür yine bizdendir. Allah’a şükür ki, biz sizin gibi yabancı milletin elinde esir olmamışız.”* (Memmedzade, 1985: 149)

Bunlar çok önemli düşüncelerdir. İlerleme, bağımsızlık, kanun ve nizam içinde bir gelişme sağlanacaksa Ahundov’a göre mutlaka Doğu dünyasının kendi içinde gerçekleşmelidir. *Kemalüddeve Mektupları*’nda İran ve Hindistan karşılaştırması bu nedenle yapılmıştır.

– Yazarın Doğu’nun ilerlemesi önünde gördüğü en büyük engel alfabedir. Ahundov’un Arap Alfabesinin ıslahı ve değiştirilmesi üzerinde

önemli çalışmaları ve gayretleri vardır. Alfabenin okuma ve yazmayı zorlaştırıcı yönü, öğrenilmesi çok zor bir alfabe olması onun için cahilliğin en büyük nedenidir. Ahundov alfabenin değiştirilmesi yönünde İslam dünyasında çalışmalar yapan ilk aydın olarak bilinmektedir. O Arap Alfabesini ilk önce Türkçenin ses yapısına uygun bir hale getirmeye çalışmıştır. Daha sonra alfabeyi ıslah etme fikrinden vazgeçerek onun tamamen değiştirilmesi gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Arap Alfabesi İslam dünyasında Kuran alfabesi olarak da kabul edildiği için ona âdeta bir kutsallık vasfı yüklenmiştir. Bu nedenle özellikle Ahundov'un yaşadığı dönemde alfabenin ıslahı ve değişikliği üzerinde çalışmak cesaret isteyen önemli bir hadisedir. *“Türkiye’deki birçok araştırmacı Ahundzade’nin Arap Alfabesini ıslah için proje hazırlayan ilk şahıs olduğunu kabul ederler...”* (Akpınar, 1980: 116)

Ahundov'un alfabe üzerinde ısrarla çalışmasının önemli nedenlerinden biri de onun maarifçi düşünürler sınıfında yer almasından dolayıdır. Bu düşünce içinde bulunan aydınlar halkın hızla eğitilerek aydınlatılması ve ilerlemesi gerektiği fikrini savunuyorlardı. O dönemde bu konuda fikir yürüten birçok aydın gibi Ahundov da geri kalmışlığın nedenlerini ortaya koyuyor ve bunların ortadan kaldırılması için çalışıyordu. Onun için en büyük zorluk alfabeden kaynaklanmaktaydı. Ahundov alfabe üzerinde yaptığı değişikliklerin özellikle İran’da ve Osmanlı’da kabul edilmesi için çok mücadele etmiştir. Alfabe üzerinde yaptığı değişiklik tekliflerini ilk önce İran’a sunar. Orada beklediği ilgiyi göremeyen Ahundov Osmanlı İmparatorluğu’na yönelir. 1863 yılında alfabe üzerindeki fikirlerini anlatmak üzere İstanbul’a gelir. Ahundov’un fikirleri İstanbul’da uzun süre tartışılır. Önemli kişilerden destek görür. İstanbul’dan umduğu desteği bulacağını umut eden Ahundov, burada da İran’dan tanıdığı bazı önemli kişilerin hakkında başladıkları olumsuz propaganda neticesinde eli boş ayrılmak zorunda kalır. Ahundov, ömrünün sonuna kadar alfabe konusundaki idealinden vazgeçmemiştir. *“Ömrünün son yıllarında (1877-1878) Ahundzade alfabe hususunda son ve kati kararını vermiştir: ‘Soldan sağa yazılıp okunan sözlerin terkininde bütün sait harfleri, samitler sırasına dâhil edilen ve bütün noktaları alınmış alfabetik elifbadan başka hiçbir hattın harflerini kabul etmirem ve hiç vakit kabul etmeyeceğim.’”* (Akpınar, 1980: 143)

Ahundov'un yaşamı ve eserlerini değerlendirdiğimiz bu çalışmada onun Doğu'nun ilerlemesi, aydınlanması ve gerçek anlamda Batı'yı yakalaması yolunda çok değerli çalışmalara ve fikirlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ahundov yaşadığı dönemde fikirleri ile kendisi gibi aydınlanmacı ideallere sahip birçok aydının yetişmesine vesile olmuştur. Ahundov'un 1800'lü

yıllarda büyük bir cesaret ve ön görüşle ortaya koyduğu fikirlerin büyük bir kısmının bugün Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri özellikle de Azerbaycan'da gerçekleşmiş olması onun uzak görüşlülüğünün ve fikirlerinin değerinin bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

Acar, Kezban, (2004), Başlangıcından 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.

Akpınar, Yavuz, (1980), Mirza Feth-Ali Ahund-Zade (Bütün Yönleriyle), Erzurum. (Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi)

Akpınar, Yavuz, (1994), Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Dergah Yayınları.

Göçerli, F, (1999), M. F. Ahundovun Dünya Görüşü, Bakü, Elm Neşriyyatı.

Karayev, Yaşar, (1999), Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı, hzl.: Doç. Dr. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Memmedov, Nadir, (1975), Mirze Feteli Ahundov, Komediolar, Bakü, Maarif Neşriyyatı.

Memmedov, Nadir, (1978), M. F. Ahundov'un Realizmi, Bakü, Elm Neşriyyatı.

Memmedov, Nadir, (1982), M. F. Ahundov, Komediolar, Povest, Şe'rler, Bakü, Yazıçı Neşriyyat.

Memmedov, Nadir, (1987), Mirze Feteli Ahundov Eserleri, C. I, Bakü, Elm Neşriyyatı.

Memmedzade, Hemid, (1971), Mirze Feteli Ahundov ve Şerg, Bakü, Elm Neşriyyatı.

Memmedzade, Hemid, (1985), M. F. Ahundov, Aldanmış Kevakib-Kemalüddövlle Mektupları, Bakü, Maarif Neşriyyatı.

Memmedzade, Hemid, (1987), M.F. Ahundov, Bediî ve Felsefî Eserleri, Bakü, Yazıçı Neşriyyat.

Muhtaroğlu, Vilayet, (1993), Başlangıcından Günümüze Kadar Türk Edebiyatları Antolojisi, akt.: Dr Rıdvan Öztürk, Dr. Ali Duymaz, Ankara, Kültür Bakanlığı.

Vurgun, Semed; Mirze İbrahimov; M. Arif Dadaşzade, (1960), Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, C. II, (Bölüm yazarları: F. Gasımzade, Eli Sultanlı, H. Efendiyev, E. Mir Ehedov, M. F. Ceferov), Bakü, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.